

İran, Maveraünnehr ve Kuzey Hindistan Bölgelerinde Safevîler Dönemi Farsça Edebiyatında Hac Seyahatnameleri

Persian Hajj Itineraries of the Safavid Period in the Regions of Iran, Mawaraunnahr and Northern India

Esra DOĞAN TURAY¹

1. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, esra_dogan@hotmail.com

Araştırma Makalesi Research Article

10.5281/
zenodo.14567833

Geliş/Received: 16.08.2024

Kabul/Accepted: 28.12.2024

Yayım/Published: 30.12.2024

buranadergisi.com

Öz

Safevî dönemi (907-1148/1501-1732) edebiyatında Sefernâme adıyla anılan seyahatname yazım türü manzum ve mensur şekilleriyle edebiyatı geliştirmiştir. Bu eserlerin içinde hac yolculuklarına dair ilgili yapıtların ilk dönemlerde daha çok manzum olarak kaleme alındıkları görülmüştür. Bu seyahatnamelerin bazıları müstakil eserlerken, bazıları yazarın eserinin içinde bir bölüm olarak günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanların Hicaz'a seyahat etmesini teşvik eder bir hedefle kaleme alınmış, ayrıca bu ibadete dair özlem duygusunu yükselten eserler olması için üretilmiştir. Diğer taraftan eserler haccın işlenişine örneklik teşkil etmesi için rehber eserler olarak tasarlanmıştır. Yapıtların bazılarında İslam dünyasının bu müstesna bölgesine dair coğrafi ve tarihi bilgiler verilmiş, Haremeyn'e giden yollar tanıtılmıştır. Eser sahiplerinin genel amacı ise seyahat tecrübelerini aktarmak ve güzergâhta karşılaşılabilecek tehlikelere karşı hacı adaylarını uyararak olmuştur. Büyük Horasan denilen İran, Türkistan ve Hârzem bölgelerini kapsayan geniş coğrafyada yaşayan, Farsça konuşan-yazan Müslümanlar bu alanda yazdıkları eserlere genellikle Tuhfetü'l-Haremeyn, Sefernâme-i Mekke, Hacnâme, Sefernâme-i Hac gibi adlar vermişlerdir. Türk, Hint ve Fars kökenli Sünnî ve Şîî mezhepli şahıslar tarafından kaleme alınan bu eserler incelendiğinde bunların farklı coğrafyalarda yazılan benzer edebî ürünler olduğu görülmektedir. Öte yandan bu eserlerin tamamının İran ve Hint havzasında üretilen hac edebiyatının Anadolu'da Türkçe olarak üretilen menâzil ve menâsik geleneğinin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Seyahatname, İran, Hindistan, Mâverâünnehir

Abstract

In Safavid period (907-1148/1501-1732) literature, the travelogue writing genre known as Sefernâme developed literature with its verse and prose forms. Among these works, writings about pilgrimages were mostly written in verse in the early periods. Some of the Hajj itineraries have come down to the present day by being created as self-contained tracts, while others have been penned as a sub-chapter of the author's related work. Most of them were written with the aim of increasing the enthusiasm for traveling to the holy land, while some of them were written with the goal of guidance on the conduct of the pilgrimage. Some of them are motivated by a scientific purpose, such as introducing the Hijaz and the roads leading to the Hijaz. Some of them were written with national, religious and political motives, such as informing their compatriots and fellows adherent to the same sect about the dangers on the roads by conveying the authors' personal experiences of travel. In some of these works, expenses and accounts made on the way back and forth for hajj candidates who intend to travel to the holy land were kept. Muslims who lived in the wide geography called Greater Khorasan, covering Iran, Turkestan and Khwarezm regions, and who spoke and wrote Persian generally gave the works they wrote in this field nâmes such as Tuhfet'ul Haremeyn, Sefernâme-i Mecca, Hacnâme, Sefernâme-i Hac. When these works written by Sunni and Shiite sects of Turkish, Indian and Persian origin are examined, it is seen that they are similar literary products written in different geographies. On the other hand, it is understood that all of these works are a continuation of the pilgrimage literature produced in Iran and the Indian basin and the tradition of Menâzil and Menâsik produced in Turkish in Anatolia.

Keywords: Hajj, Travelogue, Iran, India, Transoxiana.

Giriş

9. asırdan itibaren Nasır Hüsrev’le başlayan hatırat yazma geleneği zamanla artarak birçok eser kaleme alınmıştır. Bu artışta şüphesiz Safevîler döneminden itibaren Avrupalı seyyahların hatıratlarının tercüme edilmesi etkili olmuştur. Safevî şahları içinden kutsal topraklara giden olmamıştır. Bu sebeple şahlara ait bir hatırat günümüze ulaşmamıştır. Fakat nadir de olsa bazı şahların eşleri, çocukları ve yakınları tarafından kaleme alınan eserler mevcuttur. Bu tür hatıratlarınsa genellikle üst düzey din, devlet adamları ve meşhur edebiyatçılar tarafından yazıldığı görülmüştür (Gaffariferd, 1384, s. 60).

Hac seyahatnamelerin bazıları müstakil olarak, bazıları ise yazarın eserinin bir parçası şeklinde oluşturularak günümüze kadar gelmiştir. Bunların çoğu kutsal topraklara seyahat iştiağını artırmak amacı ile bazıları ise haccın edası konusunda rehberlik etmesi için kaleme alınmıştır. Bazılarında da Hicaz’ı ve Hicaz’a giden yolları tanıtmak gibi ilmî bir gaye güdülmüştür. Bir kısım müellifler ise kendi seyahat tecrübelerini aktararak yollardaki tehlikelerden hemşehrilerini ve hemmezheplerini haberdar etmek gibi millî, dinî ve siyasi hedeflerle yazılmıştır. Bu eserlerin bazılarında kutsal topraklara seyahat niyeti olan hacı adaylarına faydalı olması için gidiş gelişte yapılan harcama hesapları tutulmuştur. Bu yönüyle eserler dönemin sosyal ve ekonomik hayatına ışık tutması açısından kıymetli kaynaklar sayılmıştır. Seyahatnamelerin çoğunluğu yolculuk esnasında alınan notların daha sonra temize çekilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Safevîler döneminde yazılan sefernâmeler dışında hac ait farklı eserler mevcuttur. Bu eserlerin bazıları sadece menâsik ve ziyaretgâh rehberleridir. Bazıları Mekke ve Medîne’de bulunan ziyaret yerlerine ait tanıtım eserleridir. Buradaki amaç kutsal şehirlerin fiziki ve sosyal yapısını, şehrin topografik ve mimari özelliklerini ortaya çıkarmaktır. Öte yandan *esrâr-i hac* denilen ve daha çok haccın tasavvufi ve irfani boyutunu ön plana çıkaran eserlerin sayısı da az değildir.

Sefernâmeler incelendiğinde İran, Horasan, Mâverâünnehir, Hârzem ve Hindistan gibi Haremeyn’e oldukça uzak yerlerden gelen hacıların kullandığı rotalar ve yol araçları oldukça çeşitlilik arz ettiği anlaşılır. Bu geniş coğrafyadan gelen hacıların erken dönemlerden itibaren *Horasan Caddesi* dediğimiz İran içlerinden geçen *şahrâh* yani kral yolunu kullanarak Bağdat’a ulaştığı bilinmektedir. Bağdat’a gelen bu hacıların Atabat’tan sonra *Derb-i Zübeyde* ya da *Cebel Yolu* denilen Nefes-Mekke güzergâhıyla kutsal topraklara ulaştığı görülmektedir. Acem hacıların hacca gidiş ve dönüşte çoğunlukla *Atebât Ziyaretleri* denilen Nefes, Kerbelâ, Kûfe ve Kazımeyn’deki imamların kabirlerini ziyaret ettikleri bilinmektedir. Fakat bu tür ziyaretlerin Safevîlerin ilk dönemlerinden itibaren azaldığı, bir dönemden sonra da hiç yapılamadığı anlaşılmaktadır. Zira bu güzergâh Osmanlılar tarafından Acem hacılara yasaklanmış, bunun yerine Acem hacıların Anadolu-Şam-Mekke güzergâhından seyahat etmeleri istenmiştir. Getirilen bu yasaktan sonra hacılar Tebriz’den başlayarak Erzurum-Urfa-Halep ya da Van-Urfa-Halep güzergâhıyla Şam’a gitmeye başlamışlardır. Fakat bu yasağa uymayan hacılar da olmuştur.

Bağdat’tan Musul’a buradan da Şam’a giden güzergâhsa Acem hacıların en çok kullandığı ikinci bir yoldur. Bu dönemde mezkûr iki yol dışında Basra körfezinden Kızıldeniz’e uzanan deniz yolu ve Hazar-Karadeniz’i geçerek İstanbul ve Kahire üzerinden Cidde’ye ulaşan farklı yollar da vardır. Acem hacıların güzergâh seçimleri onların dinî, sosyal ve ekonomik durumlarına göre farklılık arz etmiştir. Yolun emniyetli olup olmaması bu seçimde asıl belirleyici rol olmuştur. Öte yandan haccın tamamlayıcısı olarak görülen Atebât ziyaretinin hac öncesi mi yoksa hac sonrası mı gerçekleşeceği bu seçimde önemli bir faktör olmuştur. Hacının hangi noktadan başlayacağı, ne zaman yolculuğa çıkılacağı, kimlerle birlikte gidileceği, güzergâhın kara mı yoksa deniz yolundan mı yapılacağı gibi etkenler yol seçiminde doğrudan etkili olmuştur.

Bu çalışmada Safevî döneminde oluşan hac edebiyatı içinde özel bir alana değinilmiş, bu dönemde yapılan hac yolculukları irdelenmiş, bu yolculukların kaleme alındığı eserler incelenmiştir. Hac sefernâmeleri üç coğrafi saha göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Birinci bölümde Safevî devleti sınırları içinde yazılan hatıratlardan bahsedilmiştir. Bunların başında Muhyiddin Lârî’nin *Fütûhu’l-Haremeyn*’i tanıtılmıştır. Bu bölümde ayrıca Şeyh Cebel Âmulî’nin *Dureru’l-Mensûr* adlı eserinde geçen yol hatıraları, Muhammed Takî Meclisî’nin *Levâmi’u Şâhibkırânî* adlı eserindeki hac yolculuğu, Muhammed Nebi Gorci İsfahânî’nin *Dakîkati’r-Rumûz min Hazâinu’l-Kunûz* adlı sefernâmesi ele alınmıştır. Ardından Mir Muhammed Saîd Meşîzi’nin *Tezkire-i Safevîyye-i Kirmân* adlı eserinde yer alan hatıralara değinilmiş, son olarak da Hüseyin Ali Han Zengine’nin *Sefâinu’n-Necât* adlı eseri tanıtılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında Mâveraünnehir ve Hârzem bölgesinde Farsça konuşan ve yazan Müslümanların -ki

bunların tamamına yakını Sünnidir- yazmış olduğu hac ile ilgili eserlere değineceğiz. Bunlar içinde Kübrevî tarikatı şeyhi olan Şeyh Hüseyin Hârzemî'nin *Cadde-i Aşigîn* adlı eserden bahsedeceğiz. Bu coğrafyayla ilgili kaleme alınan diğer önemli eserler ise *Zirâ'i Mekke-i Muazzama ve Zirâ'i Medîne*, Allahyâr Sûfi Nakşibendî Semerkandî'nin *Hacnâme*'si-ve Muhammed Bâkır Halil Kâşi'nin *Do Kaside ve Terkîb-i Bend* adlı Risâledir.

Çalışmanın üçüncü kısmında ise Hindistan sahasında Farsça kaleme alınan hac ile ilgili eserleri ele alacağız. İlk olarak Gülbeden Bânu'nun *Hümâyunnâme* adlı eserinden bahsedilecek, İran asıllı bir Hintli olan Vâhip Hemedanî'nin *Î'câz-i Mekke* adlı eserinden bahsedeceğiz. Bu bölümde ayrıca I. Alemgir'in kızıyla kutsal topraklara seyahat eden Safiuddin Muhammed Kazvîni'nin *Enisü'l-Hüccâc, Sefernâme-i Hac* adlı eserinin üzerinde duracağız.

1. Safevî Coğrafyasında Yazılan Hac Seyahatnameleri

Bu coğrafyada yazılan en erken tarihli eser Muhyiddin Lârî'nin (ö.933/1526) *Fütûhu'l-Harameyn'idir*. Şîrâz-Lâr asıllı olan sûfî şair, Akkoyunlular döneminde yaşamıştır. Eser Farsça olarak yazılan ve günümüze eksiksiz bir şekilde ulaşan ilk manzum mesnevî tarzı hac hatıratı olma özelliğine sahiptir. Şîrâz ve Tebriz'de hayatını geçiren şair yolculuğuna Şîrâz'dan başlayarak 911/1506 yılında hacca gitmiştir. Şair eserini kaleme aldıktan sonra Gocerat sultanı II. Muzaffer Şâh'a takdim etmiştir. Bu eser 1100 beyitlik manzum bir menâsiktir. Aynı zamanda bir Menâzil ve sefernâme özelliği taşımaktadır. Eserde ayrıca Mekke ve Medîne'deki mukaddes yerlerin tasvirleri bulunmaktadır. Türk insanına da yabancı olmayan *Fütûhu'l-Harameyn* oldukça önemlidir (Lari, 1366, s. 36).

1.1. Şeyh Cebel Âmulî ve Dureru'l-Mensûr min el-Me'sûr ve Gayri'l-Me'sûr Adlı Eseri

Safevî döneminde kaleme alınan diğer bir eser ise Şeyh Ali bin Muhammed bin Hasen bin Şehîd Sâni İsfahanî'ye (1104/1693) aittir. Bu müellifin soyu Lübnan'ın Cebel Âmul bölgesinden gelmiştir. Bazı siyasî sebeplerden ötürü sıkıntı yaşayan âlim aile, kendilerine ait binlerce kitabın yakılmasının ardından Irak'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Şeyh Cebel Âmulî'nin âlim olan babası bir davet üzerine Safevî topraklarına gelerek İsfahan'a yerleşmiştir. Ömrünü İsfahân'da geçiren Şeyh Cebel Âmulî henüz 16 yaşındayken babasını kaybetmiştir. Babasının Mekke'deki kabrini ziyaret etmek ve hac yapmak için kutsal topraklara gitmiş, burada beş yıl kalmıştır. Bu sırada Mirza Muhammed Esterâbâdîden ders alan âlim Kerbelâ'ya dönmüştür. Kerbelâ'da eğitimini tamamladığı sırada bir suikast girişiminin ardından tekrar Mekke'ye dönmüş, yine uzun bir süre burada ikamet etmiştir. Ardından Irak'a dönen âlim bir müddet sonra tekrar hacca gitmiş, bu sefer geri dönmeyerek ömrünün geri kalan kısmını Mekke'de geçirmiş, vefatından sonra babasının yanına defnedilmiştir. Bu zatın *Dureru'l-Mensûr mine'l-Me'sûr ve Gayri'l-Me'sûr* adlı eserinde yer alan *Sefernâme-i Mekke* bölümü yazarın hac hatıraları ile ilgilidir. Müellif eserini 1076/1665 yılında keşkül tarzında yazıp bitirmiştir (Cebel Âmulî, 1384, s. 264).

Şeyh Cebel Âmulî hatıratında ilk hac seferini anlatırken *Mübâreku'n-Naga* denilen menzilde yaşadığı ilginç bir olaya değinmektedir. Şeyh burada çok değerli eşyalarını unutmuştur. Bundan dolayı üzüntü içinde Mekke'ye ulaşmıştır. Bu sırada mucize denilebilecek bir olay yaşanmış, tanımadığı bir hacı eşyalarını bulmuş, hiçbir şeye dokunmadan kendisine teslim etmiştir. Bu yolculukta başka bir olaydan bahseden şeyh Mekke'ye girmek üzeredir. Bir mutasavvıf peşine düşmüş rehberlik etmek için ısrar etmektedir. Rehber bu işleri çok iyi bildiğini, Şam hacılarından biri olduğunu söylemesine rağmen adam peşini bırakmamıştır. Bu ısrardan bıkan Şeyh sonunda adama bu görevi ücretsiz yaparsa kabul edeceğini söylemiştir. Mutasavvıf ise kendisine okkalı bir küfür yapıştırmıştır. Buna şahit olan bir zat Şeyh'in imdadına yetişmiş, mutasavvıfa *Be adam bu adamın yakasından düğ artık, o seni de yedi sülaleni de tavaf ettirecek ilme sahip* diyerek şeyhi kurtarmıştır (Cebel Âmulî, 1384, s. 267).

Şeyh Cebel Âmulî eserinde İsfahan'dan hacca gitmeye niyet ettiği sırada yol masraflarını karşılamak için gizlice bazı kitaplarını sattığını söylemektedir. Ardından şu olay yaşanır:

Bir gün Şah Tahmasb'ın kızı olan Zeynep Begüm'ün hassası Hâce İltifat yanıma geldi. Bana bu günlerde kitap satıp satmadığımı sordu. Bunu neden öğrenmek istediğini sorunca bana Zeynep Begüm'ün kendisini yanına çağırdığını, bu şehirde Şeyh Zeyneddin soyundan gelen ve Şeyh Ali isminde birinin kitaplarını satıp satmadığını araştırmamı istediğini söyledi. Zeynep Begüm rüyasında Şah Abbas'ı görmüştü. Şah Abbas ona kızmış "Babalarını yerinden ederek getirttiğimiz bu adamın kitap satmasına nasıl izin verirsin! diyerek azarlamıştı. Bu sözler üzerine ben de kitaplarımı sattığımı itiraf etmek zorunda kaldım.

Şeyh Cebel Âmulî ikinci haccı sırasında yaşadıklarını anlatmaya şöyle devam etmektedir:

İsfahan'dan yola çıkmıştık. Basra'ya gidiyorduk. Hacı adaylarından biriyle yakınlaşınca bana bu yolculuktaki

asıl amacının Mekke'ye giderek Şeyh Ali denilen zatı ifşa etmek olduğunu söyledi. Şeyh Ali'nin Acem ülkesinde ne ahkâmlar kestiğini herkese anlatacaktı. Hiç sesimi çıkarmadım ama çok üzüldüm. Dorak Menzili'ne ulaşmıştık, çadırımda oturuyordum. Birdenbire bu adamı tekrar karşımda gördüm. Bu kez ona seslendim ve dedim ki; "Aradığın kişi benim, sağda solda hakkımda konuşuyorsun, bunu neden yapıyorsun? Bu soru üzerine bana İsfahan'da yanımda çalışanlardan biri olduğunu ama hak ettiği parasını kendisine vermediklerini, intikam almak için beni ifşa edeceğini söyledi. Ben de "Allah'tan beni senin şerrinden korumasını dileyeceğim" dedim. Adam hışıyla yanımdan kalktı ve gitti. Bir zaman sonra bu adamın sıtmaya yakalandığını duydum. Çok kısa süre sonra da can verdiğini öğrendim (Cebel Âmulî, 1384, s. 264).

Şeyh Cebel Âmulî yolda çektiği sıkıntıları şu satırlarla anlatır:

Mekke yolculuğumuz bitmiş, İsfahan'a dönüyorduk. Irak-Bakube Menzili'ne ulaştık. Şehrin hâkimi girişte hacıları sıkı kontrolden geçiriyor, herkesten haksız yere haraç alıyordu. Rezil bir adamdı. Her bir cariyeye ve köle için iki eşrefi alıyordu. Her bir deve için ise dört Abbasi istiyordur. Üstelik vermek istemeyen hacıyı da falakaya yatırıp perişan ediyordu. Yanımızda üç cariyeye vardı. Nehir kenarında durmuştuk. Kayıklardan inen hür kadınları edep dışı bir şekilde elliyor, bunların cariyeye olup olmadığına bakıyorlardı. Bize sıra gelmişti. Cariyelerimizden ücret almasınlar diye onları develerin arkasına sakladık. Hâkimin adamı bundan haberdar olmuş gibiydi. Aramıza bir kadın casus gönderdi. Kadın cariyelerin yerini tespit etti. Görevli bana kaç cariyem olduğunu sordu. Ben de "tek bir cariyem var" dedim. Fakat o bunun dışında başkalarının da olduğu hususunda ısrar etti. Cariyelerin yerinin ifşa olacağını anlamıştım. Bir tatsızlık yaşanmasın diye devecilere derhal cariyeleri develere bindirmelerini ve hızla hareket etmelerini söyledim. Bir deveye bir hür ve bir de cariyeye kadını bindirdiler ve hızla hareket ettiler. Hâkimin adamları tüm çadırları aradılar ama cariyeleri bulamadılar, develerin ardından asker gönderdiler ama yetişemediler demiştir (Âmulî, 1384, s. 268).

Şeyh eserinde Mekke'ye temelli yerleştikten sonra Irak'ta kalan kitaplarını getirtmek istediğini ifade etmektedir. Fakat bir türlü bunu başaramamıştır. Hac mevsimini fırsat bilen âlim bir kişiyle istediği miktarı ödemek üzere anlaşmıştır. Uzun süre kitaplarını beklemiş, bir türlü gelmeyen kitaplarını rüyasında görmüş, ulaşacağından emin olmuştur. Nitekim kitapları son kafiyle gelmiş, fakat şeyhin hevesi kursağında kalmış, kahrolmuştur. Zira çoğunun kapakları kopmuş, birçoğu kullanılamaz hale gelmiştir (Cebel Âmulî, 1384, s. 268).

1.2. Muhammed Tâkî Meclisî ve Ravzatu'l-Muttâkîn adlı Eseri

Safevî döneminde hac hatıralarını kaleme alan diğer bir âlim Muhammed Tâkî Meclisî'dir (1003-1070/1594-1660). Kendisi Molla Abdullah Tusterî ve Şeyh Bahaî'nin öğrencisidir. Meclisî, Şîî fıkıh usulünün şekillenmesinde ve bir devlet mezhebi haline gelmesinde etkin rol oynayan âlimlerden biridir. Çok sayıda risâle ve eserleri olan bu zatın *Mecmu'l-Bahreyn*, *Burhanu'l-Arifîn* gibi oldukça önemli eserleri vardır. Meclisî'nin en önemli eseri şüphesiz Şîî hadisçiliğinin yapıtlarından biri sayılan 14 ciltlik *Ravzatu'l-Muttâkîn*'dir. Bu eser 1065/1655'te tamamlanmıştır. II. Şâh Abbas'a takdim edilmiştir. Bu eserin 8. cildi Farsça yazılmıştır. *Levami'u Kudsiyye* ya da *Levami-i Sahipgıranı* adıyla bilinen bu kısım Meclisî'nin daha çok dönemin tarihi ve sosyolojik olaylarına değindiği cilttir. O dönemde yaşanan birçok önemli olayı aydınlatan bu bölümün bir kısmı Meclisî'nin hac seyahatine dairdir (Caferiyân, 1379, s. 267).

Meclisî 1042/1632 yılında gerçekleştirdiği üçüncü haccında Necid içlerinden giden Lahsa güzergâhını takip eder. Mekke'ye ulaşan âlim burada hissedilen sıcaklığının hiçbir şehirde görülemeyeceğini, bu hususu çok kişiden duyduğunu ama bu gelişle kendinin de yakinen hissettiğini ifade eder. O yıl yollarda yaşanan su sıkıntısından dolayı bir kez bile normal abdest alamadıklarını, sürekli mesh ettiklerini anlatır. Meclisî Şîî olarak bilinen Basra halkının aslında Şîîlikle uzaktan yakından alakası olmadığını görür. Nitekim hacı adaylarından biri ölmüştür. Onun yerine bu görevi yerine getirecek bir kişi aranmaktadır. Kendisine bunun için yüz kişi başvurmuştur. Bunlara en basit soruyu, on iki imamın adını sormuştur. Hiç birisi Hz. Ali dışında bir şey bilmemektedir (Caferiyân, 1379, s. 273).

Meclisî eserinde Ebu Kubeys dağında Şafililerin vakitten önce namaz kıldıklarına, Hânefililerin ise aksine namazı son vaktinde eda ettiklerine şahit olduğunu söyler. Ayrıca o eserinde Mısır kafilesinin sabahın erken saatinde Mekke'ye girişini tasvir eder. Mısır Paşası'nın getirdiği beyaz Kâbe örtüsünün kar beyazı olduğunu, böyle bir beyazlığın hiçbir yerde görülemeyeceğini anlatır. Meclisî halk arasında o dönemde Hayf Cami'nin içinde kurban kesmenin gelenek haline geldiğini, kendisinin bunu asla yapmadığını, bu geleneğin çok yanlış olduğunu ifade eder. Zira camilerin içinin temiz olmasının vacip olduğunu, âlimlerin Meş'ar ve Mina gibi yerlerde ibadet etmenin caiz olmadığını söylediğini

dile getirir (Caferiyân, 1379, s. 273).

Mekke'de herkesin Acem olduğunu gizlediğini ifade eden Meclisî Şii hacıların tanındığı takdirde büyük eziyet gördüğünden bahseder. Mâlikî imamı ardında namaz kılan ve ellerini bağlamayan hacılara kimsenin dokunmadığını, ama bunlar Acem'se Rafizî sayılarak sahabeye sövdüğü ve katlinin vacip olduğu gerekçesiyle işkence edildiğini ifade eder. Meclisî eserinde 1038/1629 yılında Mekke'de yaşanan sel felaketinde suyun Kâbe'nin üstünü aştığını ifade ederek bu selin izlerinin Kâbe etrafındaki revakların uç kısımlarında hala görüldüğünü yazar. Bu sel olayına şahit olanların kendisine her şeyin selle birlikte gittiğini, sadece Rukn-i Hâcer'in kaldığını söylediğini ifade eder (Caferiyân, 1379, s. 270).

Meclisî o yıl Mekke yolunda Basra Emir-i Haccı'nın tamahkârlığı ve basiretsizliği yüzünden Acemlerin çok sıkıntı çektiğini ifade eder. Bu seferde hacıların yok yere cezalandırıldığını, gözünün gördüğü haksızlıkları yazmaya dilinin yetmediğini anlatır. Bunu birkaç yıl üst üste yağmur yağmamasından ötürü Mekke'ye giden yolların âtil kalmasına bağlar. O sene yağın yağışla beraber yolların tekrar açıldığını ifade eden Meclisî Zemzem suyunun görülmemiş bir lezzette aktığını ifade eder (Caferiyân, 1379, s. 270).

Mekke-Medîne yolunda gece çadırda kalan hacıların mallarının çalındığını, durulan her menzilde feryatların göğe yükseldiğini anlatır. Okuduğu Âyete'l-Kürsiler sayesinde Acem hacıların sabaha kadar rahat uyduğunu, kimsenin canına ve malına hâlel gelmediğini bilgi verir. Gündüzleri kafilenin peşine düşen bedevilere karşı da bu duayı okuduğunu, hacıların bu sayede kazasız belasız menzile ulaştığını nasıl ulaştığını anlatır. Yolda giderken ansızın kafileye bedeviler saldırmış, elinde silah bulunan oğlu ve diğer Acem hacılar bunlara karşılık vermiştir. Fakat haramiler kafilenin bir fersah ötesine kadar ulaşmayı başarmıştır. Tam bu sırada çapulcular durmuş, arkalarından bir müfreze Osmanlı askeri yetişmiş, haramilerin icabına bakmıştır. Olayda sadece iki hacı yaralanmıştır (Caferiyân, 1379, s. 270).

Meclisî, hacıların çektiği yol sıkıntılarında bahsederken bir Arap'ın deveden düştüğünü, bir Acemin de deveden düşmeden bir yolculuk geçirdiğini görmediğini ifade etmektedir. Hacıların develer sırtında içinde seyahat ettiği ahşap odacıkların sıklıkla kayalara çarparak parçalandığını, birçok hayvanın geçit ve derbentlerde telef olduğunu anlatır. Ayrıca Meclisî eserinde Mekke'de bulunduğu sırada Kâbe kapılarından biri olan ve zamanla unutulmuş Babu'l-Hazura kapısının yerini keşfe çıktığını ifade eder. Mekkelilerin unuttuğu bu tarihi kapının izine Safa ve Merve arasında rastlar. Bu noktada bulunan bir kapı kalıntısından bahseder. Dikkatli bir araştırmayla Babu's-selâm yönüne çevrilen dar bir sokak takip edildiğinde, büyük bir alana açıldığını keşfeder. Bu yerin kasaphâne yani salhâne olduğunu, eski Bab'ul Hazura'nın yerinin de tam da burası olması gerektiğini ifade eder (Caferiyân, 1379, s. 275).

1.3. Mir Muhammed Said Meşîzi ve Tezkire-i Safevîyye-i Kirman Adlı Eseri

Safevî tarihçisi ve devlet adamlarından biri olan Mir Muhammed Said Meşîzi de *Tezkire-i Safevîyye-i Kirman* adlı eserinde hac hatıralarını anlatmıştır. Bu eser asıl itibarıyla mahalli bir tarih kitabı olarak kaleme alınmıştır. Eserde anlatılan olaylar Safevîler döneminde İranlı hacıların hac yolunda çektiği zorluk ve sıkıntılarla ilgili bilgi verilmiştir. Meşîzi bu yolculuğa sadrazam ve baş vezir olan Mirzâ Şemseddin Muhammed Mostovfi'yle birlikte çıkmıştır. Kalabalık bir kervanla 6 Şaban 1089/23 Eylül 1678 günü yolculuk başlamıştır Meşîzi bu hac yolculuğuna ailesini de dâhil etmiştir. Sadrazam yolculuk için Kirman hâkimi Şehy Ali Han Zengine'den izin almıştır. Hâkim onu kendisini temsilen göndermiştir (Bastanparizi, 1369, s. 468).

Meşîzi 1678 yılında yaşanan olayları ve yol bilgilerini ayrıntılı bir şekilde eserinde anlatır. Kafile Kirman'ın meşhur bağı olan Şâhâbâd'dan devlet töreni ile uğurlanır. Bender Kong'a gelen kafile burada bir süre kalır. Bender Kong Safevî dönemi Fars denizinin en eski limanlarından biridir. Aynı zamanda *Babu'l Mekke* yani Mekke'ye gidiş kapılarından biri sayılır. Meşîzi'nin içinde bulunduğu topluluk Abdu's-Şeyh Kongi'nin kaptanlığındaki gemiyle limandan ayrılarak Maskat'a gider. Kızıldeniz'e ulaşır. Hacılar uzun bir süre Yemen'in Moha Limanı'nda bekler, rüzgârın tekrar dönmesiyle yola çıkarlar. Hicaz'ın Mekke limanı olan Gunfaza'ya ulaşan hacılar kutsal topraklara sağ salim varır. Hac bitimiyle Acem hacılar Lahsa/Ahsa yoluyla Basra'ya gelir, buradan da hareket ederek Şîrâz üzerinden Kirman'a ulaşırlar (Bastanparizi, 1369, s. 468).

Meşîzi eserinde yolculuğun ayrıntılarından bahsederken Sadrazamın aslında Lahsa yolundan gelmek istemediğini, bu karara ne kadar direndiyse de Lahza Emir-i Hacc'ı olan Ali Paşa Lahzavî'nin şeyhleri devreye sokarak onu kararından vazgeçirdiğini ifade eder. *Vâdi-i Fâtma*'ya gelen kafile burada uzun bir müddet beklemek zorunda kalır. Sadrazam bu yola girdiğine pişman olur, geri dönmek istese de artık dönemez. Sadrazam Mekke Emîri Seyyid Berekât'a adamını

göndererek Lahza Emir-i Haccı'nı şikâyet eder. Mekke Şerif'i Osman adındaki yakın adamını buraya göndererek yapılan haksızlıkları tahkik ettirir. Sonuçta Emir-i Hac uyarı alır. Kendisini affettirmek için Huleys Menzili'ne kadar hacıları bizzat kendisi götürür. Fakat sonuç itibarıyla yolda istenmeyen olaylar yaşanır, birçok hacı malından ve canından olur. Hacılardan on iki yerde *durma* yani maliyet/haraç alınır. Hacılar Ahsa'ya ulaşır. Buradan Maskat Limanı'na gelerek gemiyle biner. Bender Abbas'a ulaşır. Meşîzi, Lar yolu ile Şîrâz'a dönen hacıların 4 Zilkade 1090/7 Aralık 1679 tarihinde Kirman'a ayak bastıklarını söyler. Meşîzi bu yolculukta ölenlerin isimlerini tek tek açıklar (Bastanparızı, 1369, s. 476).

1.4. Hüseyin Ali Han Zengine ve Sefâinu'n-Necât Adlı Eseri

Safevî dönemi âlimlerinden biri olan Hüseyin Ali Han Zengine 1090/1680 yılında gerçekleştirdiği hac hatıralarını *Sefâinu'n-Necât* adlı eserinde kaleme alır. Hüseyin Ali Han bu seyahate kardeşi ile birlikte çıkar. Bu zatın babası Fars bölgesinde hüküm süren Kuhguliye idaresinin vezirlerinden biri olan Ali Han Zengine'dir. Hüseyin Ali Han babası gibi Süleyman Şah'ın sadrazamlık görevini yapmıştır. Hüseyin Ali Han'ın bu eseri dışında Fatihâ suresinin tefsirinin yer aldığı *Bedî'u'l-Beyân* adlı bir eseri de vardır (Fesâi, 1390, s. 131).

Sefâinu'n-Necât'ın elyazma nüshası Kum'da bulunan Meraşi Kütüphânesinin 12560 numaralı fontta bulunmaktadır. Bu eser oldukça önemlidir. Zira manzûm bir hac menâsikidir. Eserini tamamlayan Hüseyin Ali Han 1091/1680 yılında meşhur bir edip olan Muhammed Mesih Fesâi'den eserine bir mukaddime yazmasını talep eder. Zira bu dönemde edebi eserlerin başına mukaddime yazdırmak bir gelenek haline gelmiştir. Yazılan bu mukaddime oldukça önemli olup Safevîlerin ikinci dönem edebiyatına örnek olarak gösterilmektedir. Muhammed Fesâi'ye ait olan bu mukaddime dışında kendisinin Süleyman Şah'ın cülûs törenine dair bir risâlesi de bulunmaktadır (Fesâi, 1390, s. 131).

Süleyman Şah dönemi (1666-1694) çok sayıda devlet adamı, hâcegan ve vezirin hacca gittiği bir zaman olmasına rağmen elimizde bu yolculuklara dair ne yazık ki fazla sefernâme bulunmamaktadır. Buna karşın bu dönemde kutsal toprakların önemine dair edebi eserler mevcuttur. *Sefâinu'n-Necât* bunlardan biridir. Eser *hamdele* ve *salveyle* başlar. Bu kısmın ardından ibadetin önemine dair bölüm gelir. Bu bölümde haccın irfani boyutuna tasavvufî öğelerle vurgu yapılır. Haccın meniskine dair tüm ibadetler sûfi gözüyle anlatılır (Fesâi, 1390, s. 131).

1.5. Ordubadlı Safevî Hanımı ve Sefernâme-i Mekke Adlı Eseri

Safevî döneminde yazılan ve hac edebiyatı içinde müstesna bir yere sahip olan başka bir eser *Sefernâme-i Mekke* adını alır. Bu manzum eser Farsça yazılan hac sefernâmeleri içinde bir kadın tarafından yazılan ilk mesnevîdir. Bu eser aynı zamanda İslam âleminde bir kadın tarafından yazılan ilk tam hatırat olma özelliği gösterir (Caferiyân, 1374, s. 13). Eserin müellifi Divan kâtibi Rakimnevis Mirzâ Celâl'in eşi'dir. Bu zat Ordubadlı bir Türk'tür. Eserin yazım yılına ait herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat 1120-1130/1702-1712'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eser 1200 beyittir. Eşini genç yaşta kaybeden bu hanım derin hüznünü unutmak için kendini yollara vurur. Ruhsal bunalımdan çıkışı kutsal topraklara seyahat etmekte bulan bu hanımın eğitilmiş bir saray kadını olduğu anlaşılır. Müellif yolculuğunu oldukça sade bir dille kaleme alır (Caferiyân, 1390d, s. 8). Seyahat boyunca verdiği coğrafi bilgiler onun hem Safevî topraklarında hem de Osmanlı topraklarında kervan içinde giderken mahsus mahalde seyahat ettiğini göstermektedir. Bu sebeple seyahat bilgilerine rahatça ulaşmış olmalıdır.

Bu zengin hanım İsfahan'dan mahremi olmadan yola çıkmıştır. Öncelikle eşinin kabrini ziyaret etmiş, eşiyile vedalaşmıştır. Küçük bir kabileyle Kum şehrine gelmiş, burada bulunan ve İmam Kâzım'ın kızı Fâtımâ Mâsume'nin kabrini ziyaret ettikten sonra başkent Kazvin'e geçerek akrabalarıyla görüşmüştür. Tebriz'de altı gün kalmış, buradan doğduğu şehir olan Ordubad'a gitmiştir. Erivan şehrini ardında bırakan şâire, Osmanlı sınırından giriş yapmıştır. Acem hacılar için belirlenen Doğu Anadolu güzergâhını takiple Şam'a devam eden kabile birçok kere yağmalanmış, eşkiya saldırısında bazı hacılar can vermiştir. Erzincan-Malatya-Urfa yoluyla Halep'e ulaşan hacılar Osmanlı resmi hac kervanına katılarak Mekke'ye doğru yollarına devam etmişlerdir (Caferiyân, 1374, s. 24). Şam'dan çıkan hacılar Mekke'ye girmeden mikât mahalli olan Şecere Cami'nde ihrâma girmişlerdir.

Kâbe örtüsü kuşanma merasiminde hazır bulunan bu hanım üç gün Mina'da kalmıştır. Kurban Bayramı sonrasında Şam hacılarıyla beraber Medîne'ye hareket etmiştir. Dönüşte de aynı güzergâhı takip eden Safevî şâiresi Şam'dan Halep'e geçmiş, buradan küçük bir Acem kervanıyla zorluk ve meşakkat içinde Urfa'ya ulaşmıştır. Şâire Musul yolu ile Atebat'a gitmiştir. Onun bu eseri her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin ev sahipliğini yaptığı hac organizasyonuna ait oldukça başarılı bir manzûmedir. Bunun dışında bir kadın gözüyle yazılan en eski seyahatnamedir. Bütün hissiyatıyla hac ibadetini derinden yaşayan bu hanım duygularını olağanüstü bir başarıyla dizelere dökmüştür. Ordubadlı bu

hanımın hac hatıratı bu yönüyle okunası ve dahi ezberlenesi bir mesnevîdir (Turay, 2019a, s. 154).

2. Mâverâünnehir ve Hârezm Bölgesinde Yazılan Seyahatnameler

Safevîler döneminde Farsça'nın yazı dili olarak kullanıldığı bölgelerden biri olan Mâverâünnehir ve Hârezm, Sünnî Müslümanların bulunduğu bir coğrafya olarak birçok edebî eserin üretildiği bir alandır. Bu edebî eserler içinde yazılan hac hatıratları uzak coğrafyalardan Harameyn'e yapılan yolculuklara, seyahat bilgilerine, menzil adlarına ve daha birçok coğrafi unsura kaynaklık etmektedir. Bu eserlerde hac tasavvufi öğelerle açıklanmıştır. Hac yolculuklarına ait eserler Horasan'da başlayan ve gelişen dinî edebiyatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu eserlerin tamamı kutsal topraklara olan iştihâki anlatmaktadır.

2.1. Şeyh Hüseyin Hârzemî ve Cadde-i Aşîgîn Adlı Eseri

Hârzem bölgesinde eser kaleme alan müelliflerden ilki Kübrevî tarikatı şeyhlerinden Hüseyiniye kolu Şeyhi Hüseyin Hârzemî (ö.946/1539)'dir. O Semerkant Hemdânî Dergâhı postuna oturan son pirdir. Bu zat hac yolculuğunu ile *Cadde-i Aşîgîn* adlı eserinde uzun uzun anlatır. Eserin yazılma amacı ise daha sonra hac yolculuğuna çıkacak olan hacılara rehber niteliği taşımasıdır.

Eserde Şeyh Hüseyin Hârzemî 945/1538 yılında ailesi ve bine yakın mürîdi ile kalabalık bir kabileyle Hârzem'den yola çıktığı ile ilgili bilgi verilir. Yolculuk gösterişli bir uğurlama töreni ile Semerkant'tan başlar. Kafile İran üzerinden Bağdat'a ulaşmak ister. Fakat Osmanlı Devleti'yle Safevî Devleti arasında yaşanan siyasi anlaşmazlıklardan dolayı Mâverâünnehirli Sünnî hacıların İran içlerinden geçip gitmesine olanak vermemektedir. Bu sebeple yollarını uzatmak zorunda kalan hacılar kuzey güzergâhını tercih ederlerdi (Turay, 2019b, s. 360). Kervan güney Mâverâünnehir'den yola çıktığında Semerkant'a uğrar. Yar Yaylak, Karşı/Nesef ve Buhârâ şehirlerini geçerek Hârzem'e ulaşır. Hacılar buradan Hacı Tarhan/Astrahan'a varır. Burada eşkıya saldırılarından korunmak için bir süre beklerler. Daha sonra Azak şehirlerini geçerek Kırım'a ulaşan Şeyh Hüseyin ve hacılar burada I. Hacı Giray Han (1512-1577) tarafından sarayda ağırlanır. Ardından Azak denizini gemiyle geçerek Kırım/Akkirman ve Cankirman Limanı'na varırlar. Buradan İstanbul'a ulaşan hacılar uzun bir müddet bu şehirde kalır. Şeyh Hüseyin ve hacılar, Kanuni Sultan Süleyman tarafından sarayda konuk edilir. Hacılar Anadolu içlerinden hareket ederek kara yoluyla Antakya'ya ulaşır. Burada Osmanlı resmi hac kervanına katılır (Turay, 2019a, s. 360).

Antakya'da hac kervanına katılan Mâverâünnehir hacıları Halep ve Şam istikametinde devam ederler. Kervan Halep'e ulaştığında Şeyh'in gözbebeği olan biricik gelini hastalanır. Şeyh haberi alır almaz kervanı durdurur. Gelini iyileşinceye kadar Halep'de kalmaya karar verdiğini açıklar. Fakat ne yazık ki gelini burada vefat eder. Bu hanım Halep'te Ümmü Seleme'nin kabrinin yanına defnedilir. Kafile Şam'dan çıkarak Kudüs'e uğrar. Tüm Sufilerin uğrak yeri olan Kudüs'de bir müddet kaldıktan sonra hacılar tekrar Şam'a gelir ve buradan Medîne'ye ulaşır. Bu uzun yolculuk hikâyesinin anlatıldığı mensur eser aslında o döneme ait bir rapor niteliğini de taşımaktadır. Bu anlamda tercüme edilerek dilimize mutlaka kazandırılmalıdır (Caferiyân, 1390c, s. 13).

2.2. Risâle der Zirâ'i Mekke-i Muazzama ve Bazi ez Keyfiyyâtı-i Mescidi'l-Harâm Adlı Anonim Eser

Seyahatnameler içinde özel bir öneme sahip olan ve Mekke ve Medîne'yi tasvir eden ve hac yolunu anlatan eserler Safevîler döneminde de yazılmaya devam etmiştir. Bu eserlerden biri de *Anonim Risâle der Zirâ'i Mekke-i Muazzama ve Bazi ez Keyfiyyâtı-i Mescidi'l-Harâm*'dir. Bu eser aynı zamanda bir şehir tarihi niteliği taşımaktadır. Zira bu risâle ilk dönemden beri yazılan *Ahbar ve Hittat* denilen eserlerden sayılır. Mekke'nin topografyası ile ilgili bilgi veren önemli bir eserdir. Mekke'deki yapılar hakkında da bilgi vermektedir. Mâverâünnehir Farsçasıyla kaleme alınmıştır. Eserin elyazma bir nüshası San-Petersburg'da bulunmaktadır. Bu eser 23 varaktır. Risâlede bir minyatür bulunur. Bu risâlenin diğer nüshası ise Özbekistan El Yazmaları Kütüphânesi 5/312 numaralı fontta yer alır (Caferiyân, 1390b, s. 10).

Eserin müellifi bilinmese de dinî görüşüne bakılırsa Sünnî olduğu anlaşılmaktadır. Yazar Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566) dönemine ulaşmış, ömrünün çoğunu ise II. Selim (1566–1574) ve Sultan Murat (1574–1595) zamanlarında geçirmiştir. Yazar eserinde her iki sultana da dua etmiştir. Eserin telif tarihi H.980/1572 yılıdır olarak kaydedilmiştir. Anonim risâle *hamdele* ve *salvele* ile başlamaktadır. Bu eserin giriş kısmında kullanılan ölçü birimi olan zirâ' tanıtılmıştır. Kendisinin bizzat ölçerek ulaştığı bilgileri eserine alan yazar Mescid-i Haram'ın boyutu, eğimi, duvarları, sütunları, her bir sütunun endazesi, şadırvanların ölçüleri, Zemzem suyu, kuyunun derinliği, Kâbe'nin mutafı yani avlusunun genişliği, Kâbe'nin yapılış tarihi, hudutları, kapıları detaylı şekilde anlatılmıştır. Ayrıca eserde 980/1572 yılında Kâbe'de yapılan tadilat çalışmalarından bahsedilmiştir (Caferiyân, 1390b, s. 18).

2.3. Allahyâr Sûfî Nakşibendî Semerkandî ve Mesleku'l-Muttâkî Adlı Eseri

Mâverâünnehir'de oluşan hac edebiyatında müstesna bir yere sahip olan diğer bir eser de *Mesleku'l-Muttâkî*'dir. Bu eserin diğer adı *Hacnâme*'dir. Bu eser Allahyâr Sûfî Nakşibendî Semerkandî (ö.1133/1633-1721) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif bir rivayete göre Kurgan'da diğer bir rivayete göre ise Meyangan'da doğmuştur. Buhârâ'da medrese eğitimi almıştır. Yazar önce Semerkand'da meşhur olmuş daha sonra namı Mâverâünnehr'e yayılmıştır. Şiir alanında zamanın Ebu Hanife'si sayılır. Yazarın Özbek lehçesiyle yazdığı Sebâtü'l-Âcizin adlı eseri dışında daha birçok kitabı vardır. Başta *Mesleku'l-Muttâkîn* olmak üzere Murâdu'l-Ârifin gibi daha birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin tamamı Farsça'dır. Allahyâr Sufi gümrük memuriyetinde çalışırken bu görevden istifa etmiş, bundan sonra hiçbir resmi görev almamıştır. Kendi günahlarını affettirmek üzere Nakşibendî tarikatına intisap etmiştir. Şeyh Nevruz Şehrisebz'den el almıştır. Allahyâr oldukça sevilen bir zat olarak uzun yıllar yaşamış, vefat ettiği kasaba ölümünün ardından kendi ismi ile anılmaya başlanmıştır (Caferiyân, 1390a, s. 121).

Eser yazıldıktan sonra müellifin piri olan Şeyh Nevruz'a ithaf edilmiştir. Eser manzum olarak yazılmıştır. Bu eserin kitabet kaydı ise 1112/1701 yılıdır. Haccın irfani ve tasavvufî yönüne değinen bu eser bir menâsik sayılır. Birinci bölümde hac amelleri ve Mekke'deki mübarek mahallere ziyareti anlatılır. İkinci bölümde ise Medîne'deki mukaddes mekânlar konu edilir. Üçüncü ve son bölümde Kerbelâ'da bulunan İmam Hüseyin'in türbe ziyareti anlatılır. Allahyâr Sufi 1024/1615 yılında Muharrem ayında hac yolculuğuna çıkmıştır. Sûfî hac bitiminde Atabat'a gelerek Kerbelâ ziyaretinde bulunmuştur. Yazar eserinde tüm hacıları ibadet bitimiyle Kerbelâ mazlumlarının kabirlerini görmeye, burada yatan Hüseyin adındaki şehzadeyi ziyaret etmeye davet etmektedir (Caferiyân, 1390a, s. 121). Bu eser aynı zamanda Türkistan bölgesinde yazılan son manzum hacnâmelerden biri olarak kabul edilir.

2.4. Ferşî ve Zira'î Medîne Adlı Eseri

Mâverâünnehir'de yazılan hac edebiyatı ile ilgili diğer bir eser *Zira'î Medîne*'dir. Bu eser *Ferşî* mahlalı bir zat tarafından mensur olarak yazılmıştır. Yazarla ilgili Medîne'de yaşadığı ve Mâverâünnehirli olduğu dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserde haccın manevî boyutuna değinilmektedir. Yazarın Nakşî bir sufi olduğu anlaşılrsa da buna dair açık bir bilgi verilmemektedir. Ferşî risâlesinde atalarının asırlar öncesinde Mekke'ye gittiklerini ifade etmektedir. Büyük dedelerinin Medîne'de Türkistan hacıları için hangâh ve ribat yaptırdığını yazar. Medîne'de vefat eden hemşerilerinin Hâce Muhammed Parsa'nın (ö.822/1420) haziresinin yapılması ardından buraya gömülmeye başladıklarını söyler. Nakşibendî tarikatı kurucusu Bahâeddîn Nakşibendî'nin halîfesi olan Muhammed Parsa ikinci hac farızasını yapmak için 822/1419 yılında Buhara'dan yola çıkmış, Medîne'ye gelmiş, hastalığı sebebi ile burada vefat etmiştir. Burada vefat etmesi dolayısıyla Medîne'ye defnedilmiştir.

Zira'î Medîne adlı eseri Medîne'ye ait oldukça uzun bir tanıtım risâlesidir. Duşanbe Cami Kütüphanesi'nde bulunmuş olan bu eser Tacikistan el yazma eserleri 1350 numaralı fontta bulunmaktadır. Eser 49 varaktan oluşmaktadır. Beyaz kâğıt üzerine yazılmış olup, bazı kısımları okunamaz haldedir. Eserde çok sayıda Türkçe kelime kullanılmıştır. Risâlenin kaynakları arasında Molla Cami'nin *Risâle der Menâsikü'l-Hac* adlı eseri de yer almaktadır. Bu risâlede kullanılan ölçü birimleri *gez*, *zirâ'* ve *mil*'dir. Eserde zirâ' yaygın olan tanımından daha farklı kullanılmıştır. Yazar muhtemelen yeni bir zirâ' olduğu için eserinin adını *Zira'î Medîne* olarak koymuştur. Risâlenin diğer adı *Zirâ-i Nevi*'dir. Bu isimlendirme ebcet hesabıyla 1037 tarihine denk gelmektedir. Risâlenin 1039-1040/1630-1631 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Risâlede ayrıca Kâbe'nin yeniden inşası hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Ferşî risâlesinin girişinde öncelikle Medîne kalesi, kale kapıları, Bakî Kabristanlığı, Uhud Şehitliğinden de bahsetmektedir. Yazar Medîne camileri ile ribatları, Kibleteyn ve Kuba camileri hakkında detaylı bilgi vermiş, ardından peygambere ait mukaddes mekân ziyaretleri anlatmıştır. Eserde Medîne kuyuları resmedilmiş, Taif kasabasının tasviri yapılmıştır. *Tafrege* denilen Medîne buğdayı ve taksimatından bahsedilmiştir. Ferşî ayrıca eserinde Peygamber Mescidi'nin fiziki yapısını anlattıktan sonra bu yapının minarelerinden, burada ezan okuyan müezzinlerden, ramazan ayındaki etkinliklerden de uzun uzun bahsetmiştir¹ (Caferiyân, 1390e, s. 29).

2.5. Muhammed Bâkır Halil Kâşî ve Do Kaside ve Terkib-i Bend der Sitayeş-i Hac ez Ruzegar-i Safevî Adlı Eseri

Önceden olduğu gibi Türkistan Müslümanlarının hac ibadetine olan ilgi ve alakası Muhammed Bâkır Halil Kâşî zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde Muhammed Bâkır Halil Kâşî'ye (ö.1081/1670) ait olan *Do Kaside*

¹ Zira' 75 ile 90 cm arasında değişen ölçü birimi olarak kabul edilir. Bu eserde kullanılan birim için daha önce yazılan *Zira'î Mekke* adlı eser örnek alınmıştır. *Zira'î Mekke*'de kullanılan *gez*, 0,66 m'dir. Arapça Hutve, Farsça gam olarak isimlendirilen birim bir adıma tekabül eder. Eserde her gam iki *gez* sayılır. *Zira'î Mekke* adlı eserde 280 hutve 404 *gez* etmektedir.

ve *Terkib-i Bend der Sitayeş-i Hac ez Ruzegar-i Safevî* adlı risâle kaleme alınmıştır. Bu risâle Muhammed Tahir Nasrâbâdi'nin 1083/1672 telif ettiği *Tezkireyi-i Nasrâbâdi* adlı eserde geçmektedir. Eserin aslı Tahran Üniversitesi Kütüphânesi El Yazmaları bölümü 3626 numaralı fontta da yer almaktadır (Nasrâbâdi, 1378, s. 470). Süleyman Şâh, Safevî dönemi şairlerinden biri olan bu müellifin mahlası *Kaşi*'dir. Hayatını Meşhet'te geçirmiştir. Şiirde mahir ve oldukça yetkindir. Divanı dört bin beyittir. Bu divan günümüze ulaşmış fakat yayınlanmamıştır. Şairin ayrıca Hz. Peygamber ve Hz. Ali'yi öven kaside ve naatları da bulunmaktadır. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sine bir şerh yazan şairin bir de *Sakinâme* adlı eseri vardır (Caferiyân, 1390, s. 112).

Duygularını sade bir dille ifade eden şair Horasan şivesi ile yazdığı iki kaside ve terkîb-i bentte hac seyahatini anlatır. Şair büyük ihtimalle Cebel yolundan (Necf-Mekke) hacca gitmiştir. Onun Cebel yolundan döndüğü ise kesindir. Bu iki kaside ve terkibibent kendi hayatı ile ilgili bazı kısa bilgiler dışında dönemin bazı önemli olaylarına da değinir. Şairin kasidelerinden ilki Mekke ve Medîne'ye duyulan iştihakı konu edinir. Burada peygambere yazılan bir naat-ı nebi mevcuttur. İkinci kaside ise Horasan hacılarına ait kervanların dönüş yoluna ve bunların Necf'te karşılanma törenlerine dairdir. Burada ayrıca bir tevhit manzumesi de yer alır (Caferiyân, 1390, s. 113).

Kasidelerle şair hac yolculuğunu anlatır. Hac organizasyonuna dair bilgiler verir. Hac yollarındaki bazı tarihi ve coğrafi noktalar anlatılır. Kâ'be yollarının çetinliğinden bahsedilir. Şair bu hac seyahatinin kendisine otuz yaşlarında nasip olduğunu ifade eder. Kutsal topraklara gitmek için Necf'e geldiğinde Kâbe'ye duyduğu özlem sebebiyle artık takatinin kalmadığından, bu özlemin tahammül sınırlarını aştığından bahseder. Büyük bir aşk ve şevkle yola koyulan hacıları kelebeğe benzeten şair, arınmak için adeta kendilerini ışık etrafında dönerek ateşte yanan kelebeklere benzetir. Çöl dikenlerinin terbiye ettiği hacıların sonunda olgunlaşarak evlerine dönüklerini anlatır. Gördükleri ve yaşadıkları olaylar karşısında büyük bir ruhi olgunluğa erdiklerini ifade eder. Zahit ve rind meşrep kişilerin bu zorluklardan etkilenmeyeceğinden bahseder. Şair hac yolculuğunu hayat yolculuğuna benzetir. Hacıların çöllerdeki halini ise Yusuf'un Mısır'daki haline benzetir. Hacıların dönüş hüznünü ve acısını derin bir duygu diliyle anlatarak okuyucusuna hissettirir. Şair dizelerinde Kâbe'yi görme aşkıyla yanan herkesin kendini yollara atmasını tavsiye eder. Dîvâneler gibi sele kapılmasını, malını evladını ardında bırakarak bu yola düşmesini salık verir. Bu eserde en dikkat çekici kısım şüphesiz *Der Necf Eşref*, *Der Tehniyet-i Karvan-ı Hac* başlığı taşıyan ve Necf'e ulaşan hac kafilesine yapılan karşılama törenini anlatan bölümdür (Caferiyân, 1390, s. 114).

3. Hint Coğrafyasında Yazılan Seyahatnameler

3.1. Gülbeden Banu ve Hümâyunnâme Adlı Eseri

Safevîler döneminde Farsça konuşup yazan Hint Müslümanları bu coğrafyada derin izler bırakan bir edebiyat oluşturmuş, İran edebiyatının en müstesna eserlerini burada vücuda getirmiştir. Bu coğrafyada kurulan Türk devletleri Farsça'nın gelişiminde büyük katkı sağlamıştır. Hindistan'da kurulan ve bir Türk devleti olan Bâbürlülük Farsça'yı resmi dil olarak kabul etmiştir. Bu dönemde kaleme alınan Farsça eserlerden biri de bu devletin kurucusu yani Zahiruddin Muhammed Babür Şah'ın (1526-1530) kızı olan Gülbeden Banu'ya (1522-1603/929-1011) aittir. Ekber Şah'ın da halası olan bu hanım dönemin tarihçi ve şairlerinden biri sayılır. *Hümâyunnâme* adlı eseri *Gülbedennâme* olarak da bilinir. Bu eser manzum olarak yazılan ilk Farsça tarih kaynağıdır (Şahin, 2016, s. 3). Gülbeden Banu bu yapıtında Babür tarihini anlatır. Eserde aynı zamanda kendi yolculuklarını da anlatır. Banu eserinin son kısmında *Ekber Şah Dönemi* başlığı altında 990/1582 yılına ait olaylardan bahsederken kendi hac yolculuğuna da değinir. Gülbeden Bânu dört kere hacca gitmiştir. Dildar Begüm'ün kızı olan bu hanım aynı zamanda Hümâyun Şah'ın da kız kardeşidir. Gerçek adı Saliha Sultan'dır. Kâbil doğumludur (Efşar, 1383, s. 13).

O, ilk defa 982/1574 yılında hacca gitmiştir. Onun en önemli hac yolculuğu kız kardeşinin kızı olan Selime Sultan Begüm'le birlikte kalabalık bir heyetle Agra'dan yola çıkarak kutsal topraklara gittiği seferdir. Bu sefer esnasında Hicaz'da üç buçuk yıl kalmıştır. Ülkesine dönüşü sırasında Aden'de bindiği gemi batmış, kendisi ve yeğeni boğulmaktan zor kurtulmuştur. Bânu burada bir yıl beklemiştir. Bu bekleyiş esnasında Aden hâkimi melikeye gereken ihtiramı göstermemiştir. Bu durum ona ağır gelmiş, Aden hâkimini Osmanlı Sultanı III. Murad'a şikâyet etmiş, bu zat te'dip edilmiştir. Banu Aden'den yola çıkarak vatanı olan Agra'ya geri dönmüştür. Gülbeden Bânu 1011/1603 yılında 82 yaşında vefat etmiş, Agra'ya defnedilmiştir (Efşar, 1383, s. 20).

3.2. Muhammed Nebi Gorci İsfahâni ve Dakîkati'r-Rumuz min Hazâinu'l-Kunuz Adlı Eseri

İsfahan asıllı bir Hintli olan Muhammed Nebi Gorci İsfahâni Hindistan'da uzun yıllar yaşayan bir şairdir. Şair, 1052-1077/1642-1666 yılları arasında Hindistan'da ikamet etmiştir. Bu zat *Dakikati'r Rumuz min Hazain'ul Kunuz* adlı

bir manzum eser kaleme almıştır. Bu eserin aslı İran İslam Cumhuriyeti Meclis Kütüphanesi 2/1459 no'lu fondada yer almaktadır. Bu Eser tek nüsha olup son kısmı eksiktir. Şair eserini II. Şah Abbas döneminde (1052-1077) İran'a döndükten sonra yazmıştır. Bu manzum eseri Şah'a ithaf etmiştir (Caferiyân, 1390, s. 111).

Eserin *Sitayiş-i Şah Abbas* başlıklı bölümünde Muhammed Nebi Gorci İsfahâni'nin mahlası *Munsif* olduğu bilgisi verilir (Caferiyân, 1383, s. 320). Şair bu bölümde İsfahan'da doğduğunu, 25 yıl vatanına dönme hasreti içinde Hindistan'da yaşadığını anlatır. Hiçbir zaman bir vatanının olmadığını yazar. Yıllarca kaldığı gurbette adeta diken üstünde yaşadığını, sonunda üzerindeki ölü toprağını atma kararı aldığını, vatanına dönmek için yola çıktığını yazar. Sonunda gemiye binen şair Hint kıyılarını tek tek geçerek Safevî sularına girer. Bender Buşehr'e gelen şair buradan Şîrâz'a ulaşır. Şîrâz'da yeniden hayat bulur. Burada doğduğu şehre gitme kararı alır ve İsfahan'a gider. Dehrin İsfahan gibi bir şehir daha görmediğini, binlerce şehir içinde İsfahan'ın benzersiz olduğunu yazar. Şair memleketine ayak basar basmaz toprağı öper. İsfahan toprağını gözüne sürme olarak çeker. Buradan da yola çıkarak dost ve ahabplarını ziyaret etmek için Rey şehrine gider. Rey'de İlyas ve İdris adında iki kardeşini ziyaret eder. Burada hacca gitme kararı alır. Rey'den yola çıkan bir hac kervanına katılır. Şair eserinde bu kervanı uzun uzun tasvir eder. Kervanın işleyişini, yürüme adabını anlatır (Caferiyân, 1390, s. 112).

Hac seyahatinde Horasan güzergâhını takip ederek Bağdat ve Kazımeyn'e ulaşır. Buradan sonra Necef, Kerbelâ ve Kufe'yi ziyaret eder. Ardından Necef'ten yola çıkarak Cebel yolu ile Mekke'ye ulaşır. Atebât ziyareti ile yeniden can bulan şair bu sefer de kutsal topraklarda hacı olarak ruhi olgunluğa erer. Şiirinde susuz ve aç bir vaziyette yollara tahammül gösteren hacılardan övgüyle bahseder. Hamledar yani devecilerin bu kahraman insanlara yaptığı haksızlıkları bir bir anlatır. Boğazlarından helal lokma geçmeyen bu adamların hacıları kargatulumba Mekke'ye nasıl götördükleriyle ilgili bilgi verir. Şair dönüşte yine Atebât'a gelir. Burada Muharrem matemine katılır ve yol sıkıntılarını unuttur. Bu ziyaretlerden ve aldığı manevi hazdan bahseden şair uzun yolculuğunu sade bir dille, sürükleyici bir tarzda anlatır (Caferiyân, 1390, s. 112).

Eser *besmele*, *hamdele* ve *salvele* bölümlerinden sonra *Sitayiş-i Hüda*, *Sitayiş-i Peygamber*, *Miraciye*, *Menâkib-i Emira'l-müminîn Ali*, *Medh-i Şah Abbas*, *Kıssa-i Halk-i İnsan*, *Şerafet-i İnsan* gibi başlık ve bölümlere ayrılır. Eserde haccın edep ve erkânına değinen şair hacıların Mekke'ye girişlerini tasvir eder. Arafat'a gidiş ve kalış sürelerinden bahseder. Mina'ya dönüşlerini ve tekrar Mekke'ye varışlarını anlatır. Kâbe'nin yıkanma ve örtü giydirilme merasimini anlatır. Şair eserinde Medîne'deki ziyaretgâhları tek tek sıralayarak bilgi verir. Haccın bitimiyle birlikte hacıların geri dönüş yolculuğundan bahseder. Önce Necef'e ardından da Kerbelâ ve Bağdat'a gidişlerini anlatır. Necef halkından övgüyle bahseden şair Atebât'ta gerçekleşen tüm ziyaretleri tek tek özetler. Eser Samarra ziyaretiyle son bulur (Caferiyân, 1383, s. 357).

3.3. Vâhip Hemedanî ve İ'caz-i Mekke Adlı Eseri

Safevî döneminde yaşayan sufi şairlerden biri olan Vâhip Hemedanî *İ'caz-i Mekke* adlı eseriyle hac edebiyatında yerini alır. Vâhip mahlaslı şairin bu eseri manzumdur. Yazar hakkında çok az bilgi mevcuttur. Onun Hemedanlı olduğu eserinden anlaşılmaktadır. Fakat Hindistan şairlerindedir. Ehli Beyt muhibbi bir sûfidir. Şiirleri incelendiğinde onun kutsal toprakları ziyaret için yanıp tutuştuğu anlaşılmaktadır. Şairin bu eseri Mekke şehrengizi sayılabilir. Bu eser aynı zamanda onun yol hatıralarına ait bir sefernâmedir. Eserde tasavvufi dil hâkimdir. Eserini 1053/1643 yılında gerçekleştirdiği hac seyahati sonrasında kaleme almıştır. Şairin eseri Ahmedâbâd/Gocerat şehrinde tabedilmiştir. Bu eser tek nüshadır. Eserde Medîne ziyaretlerinden sonraki bölüm kayıptır (Hemedânî, 1392, s. 189).

Eserde hem Menâsik hem de Menâzil bölümleri vardır. Harameyn'in mukaddes mekân ve ziyaret mahalleri tasvir edilir. Bu yönüyle eser Mekke ve Medîne rehberi sayılabilir. Şair yolculuğuna Hindistan'dan başlamış, Hint limanlarından birinden yola çıkarak Umman ve Yemen sahillerine gitmiştir. Yemen limanlarından birinde inmiş, yolun geri kalan kısmını kara güzergâhıyla tamamlamıştır. Yolda uğradığı bir şehirden akik taşı satın aldığını ifade eden şair yolculuğuna sahradan devam etmiştir. Şair Yemenlilerin mikat mahalli olan Yulemlem'e ulaşmış buradan Mekke'ye dâhil olmuştur. Şairin dönüş yolu ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Eser Nât-ı Şerif'le başlamaktadır. Ardından *Nât-ı Mustafa*, *Reften be Kâbe*, *Tarif-i Deryay-i Umman*, *Sahra ve Tarik-i Kâbe*, *İhramgah*, *Umre*, *Evsâf-ı Kâbe*, *Tarif-i Haceru'l-Esved*, *Tarif-i Çah-i Zemez*, *Tak-i Safa*, *Sıfat-i Ebu Kubeys*, *Pazar-i Attaran*, *Tak-i Merve*, *Adab-i İhram*, *Mescdi-i Hayf*, *Kurban*, *Ziyaret-i Medîne*, *Vasf-i Ravza-i Mutahhara*, *Nat-i Peygamber*, *Ziyaret-i Baki* gibi başlık ve bölümler ile devam etmektedir (Hemedânî, 1392, s. 189).

3.4. Safiuddin Muhammed Kazvîni ve Enisü'l-Hüccâc Sefernâme-i Hac Adlı Eseri

Hindistan'da kurulan Bâbü devleti hükümdarlarından biri olan I. Alemgir Şâh'ın (1067-1118/1657-1707) kızı Zîbunnesep Begüm'ün (ö.1114/1702) atekesiyle birlikte gerçekleştirdiği hac yolculuğu bu bölümde tanıtacağımız son eserdir. Bu eser *Enisü'l-Hüccâc Sefernâme-i Hac* adını alır. Bu eser Safevî coğrafyası dışında kaleme alınan en önemli hac hatıratlarından biridir. Zîbunnesep Begüm'ün lalası Safiuddin Muhammed Kazvîni (1029-1092/1619-1682)'dir. Bu zat ülkede yaşayan önemli bir Şîi tefsir âlimidir. Aslen Kazvinli olan bu zat Türk'tür. Kerbelâ'da doğmuş, burada köklü bir eğitimden geçmiş, Alemgir Şâh'ın isteği üzere saraya davet edilmiştir (Caferiyân, 1389, s. 284). Alemgir Şâh, her yıl birçok âlim ve vatandaşını hacca gönderen bir sultandır. Onun ne Osmanlı sultanlarıyla ne de Safevî şahlarıyla kayda değer bir ilişkisi vardır. Öte yandan tebaasında bulunan hacıların salâhiyeti için Mekke Şerifleri, Yemen ve Basra valileriyle gayet iyi ilişkiler kurmaktadır (Khalîq, 1995, s. 138).

Zîbunnisa hiçbir zaman evlenmemiş, ömür boyu ilimle meşgul olmuş bir hanımdır. Şairliği ve arif tabiatıyla tanınır. Enisü'l-Hüccâc adlı bu eser ona ithaf edilmiştir. Hac yolculuğuna 1087/1677 yılında çıkmıştır. Zîbunnisa Begüm ve atekesine bu seyahatte birçok devlet adamı, saray kadını ve hizmetçi eşlik etmiştir. Zîbunnisa atekesine seyahatlerini eksiksiz olarak kaleme almasını istemiş, Kazvîni de onun ricasını kırmamıştır. Yolculuk esnasında yazdığı tomarları Surt Limanı'nda temize çekmiştir (Kazvîni, 1389, s. 307).

12 Recep 1087/20 Eylül 1676 tarihinde Delhi'ye gelen hacılar Gucerat'tan yola çıkarak 15 Şaban'da Ahmetabad'a ulaşmıştır. Buradan ayrılan hacılar Surt Limanı'na gelmiş, *Selametes* adlı yelkenli bir gemiye binerek Kızıldeniz'e doğru hareket etmiştir. Bu gemiye iki yük gemisi daha eşlik etmiştir. Gemiler bir gün arayla yola çıkmaktadır. Kızıldeniz'in boğazı olan Bab'ul Mendeb'i geçen 512 hacı nihayet Cidde'ye ulaşmıştır (Caferiyân, 1389, s. 294). Buradan Mekke'ye gelen hacılar içinde Zîbunnisa Begüm, tüm ibadetlerini atekesi rehberliğinde gerçekleştirmiştir. Hac bitiminde hacılar aynı yolla dönmüşlerdir. Cidde'de hava muhalefetinden dolayı uzun süre geçiren hacılar buradan hareket için uygun rüzgârları beklemişlerdir. Zîbunnisa Begüm Cidde'de zamanının çoğunu Hz. Havva'nın kabrini ziyaretle geçirmiştir. Nihayet beklenen rüzgârlar gelmiştir. Ülkelerine yirmi beş gün sonra dönen hacılar gidiş esnasında Yemen'in Moha Limanı'nda bulunan Şeyh Ebul Hasan Ömer bin Muhammed Şâzeli'nin kabrini ziyaret etmişlerdir (Kazvîni, 1389, s. 307).

Enisü'l-Hüccâc eseri erken dönemde yelkenli gemilerle yapılan deniz yolculuklarına dair bulunmaz bir kaynaktır. Eserin birinci bölümünde Hindistan'dan Hicaz'a gerçekleşen deniz yolculuklarından bahsedilir. Bu seferler için önceden yapılacak hazırlıklar en ince ayrıntısına kadar anlatılır. Safiuddin Muhammed yol boyunca kaptanın yanından ayrılmaz. Sefere dair bilgileri doğrudan kaptandan alarak kaleme alır. Eserin ikinci bölümü menâsik, üçüncü bölümü ise Medîne şehrine dair bir ziyaretnâmedir (Kazvîni, 1389, s. 287).

Sonuç

Safevî döneminde Farsça kaleme alınan hac edebiyatı ve hac sefernâmeleri incelendiğinde bu eserlerin Osmanlı-İran siyasî tarihinin bilinmeyen yönlerini açıklığa kavuşturması açısından birer kanıt olduğu anlaşılır. Bu eserlerin tamamı Büyük Horasan denilen İran, Maverâünnehir, Hârzem ve Hindistan sahasını içinde kaleme alınmıştır. Bu saha Farsça yazan ve Farsça konuşan Sünnî, Şîi mezhepli Türk ve Fars kökenli Müslümanlar tarafından oluşturulmuştur. Bu eserler incelendiğinde tüm bu toplulukların farklı coğrafyalarda benzer edebi ürünler verdiği görülür. Bu eserler bu geniş coğrafyada yaşayan Müslümanların Osmanlı sultanı ve halkının ev sahipliği yaptığı hac organizasyonunu nasıl değerlendirdiğine dair birer veri niteliği de taşımaktadır. Bu eserler aynı zamanda Şîi dünyasında hac olgusu ve algısına dair bizlere ipuçları da vermektedir. Öte yandan burada tanıtılan edebi eserler Osmanlı ve Hint havzasında üretilen edebiyatın devamı niteliğini taşıdığı görülmektedir. Aynı zamanda bu eserler Osmanlı ve Türkistan Müslümanlarının ürettiği ortak bir edebiyatın varlığına da işaret etmektedir. Bu çalışma bizlere Anadolu'da Türkçe olarak yazılan menâzil ve menâsik geleneğinin Hindistan ve Maverâünnehir'de de değişmeden sürdürüldüğünü, bölgenin ilim dili olan Farsça kaleme alınarak devam ettirildiğini göstermektedir. Bu sebeple eserlerin tamamının bir an önce Türkçe'ye kazandırılması bu alanda çalışma yapanlara önemli katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Bastanparizî, M. İ. (Ed). (1369). *Tezkire-i Safevîyye-i Kirman, Mir Muhammed Said Meşizî*. Neşr-i İlm.
- Câferiyan, R. (1374). *Rasul sefernâme-i manzum-i hac, Bânuy-i İsfahânî. ez Dovrey-i Safevî*. Neşr-i Meşar.
- Caferiyân, R. (1379). *Safevîyye der arse-i din, ferheng ve siyaset, (hatırat -i Sefer-i Muhammed Taki Meclisi)*. İntişârât Delil Ma.
- Câferiyan, R. (1382). *Durer 'u'l-mensûr min el-me'sûr ve gayri'l-me'sûr, makalat-i tarih-i defter-i devazdehom*. İntişârât-i Delil Ma.
- Caferiyân, R. (1386). *Manzum-i hac*. İntişârât-i Sazıman-ı Coğrafya.
- Câferiyan, R. (1387). Do kaside ve terkib-i bend der sitayiş-i hac ez ruzigar-i Safevî, Muhammed Bakır Halil Kaşî. *Mikat-i Hac*, 25(98), 100-116.
- Caferiyân, R. (Ed.). (1389). Enis'ül Hüccac Safiuddin Muhammed Kazvinî, sefernâme-i hacc, makalat ve risalat-i tarihi. *Defter-i Heştom*, Neşr-i İlm.
- Caferiyân, R. (1390a). Hacnâme, Allahyâr Sûfi Nakşibendî Semerkandî. Rasul C. (Ed.), *Şanzdeh Sefernâme-i Hac (Safevî ve Gâcariy-i diger)* (s. 121-155). Neşr-i Müverrih.
- Caferiyân, R. (1390b). Risâle der Zira'i Mekke-i Muazzama ve Bazi ez Keyfiyyatı-i Mescidi'l Haram. Rasul C. (Ed.), *Şanzdeh Sefernâme-i Hac (Safevî ve Gâcariy-i Diger)* (s. 9-29). Neşr-i Müverrih.
- Caferiyân, R. (1390c). Cadde-i aşıgın ez Maverannehr ta harameyn-i şerifeyn, gozarış-i haccı sefer-i Şeyh Hüseyin Hârzemî, Şerifeddin Hüseyin Şerifi Hârzemî. *Peyam-i Baharistan*, (13), 11-89.
- Caferiyân, R. (1390d). Ordubad ve ehmmiyet-i ferhengi-yi an der dovre-yi ahir-i Safevî. *Peyam-i Baharistan*, 11, 8-107.
- Caferiyân, R. (Ed.). (1390e). Zira'i Medîne ez Ferşî. *Şanzdeh Sefernâme-i Hacc-i Sâfevi ve Gâcariy-i Diger*. Neşr-i Müverrih.
- Câferiyan, R. (1393). Sefernâme-i manzum-i hac, Muhammed Gorçî İsfahânî asr-i Şah Abbas-i dovvom-i Safevî 1052-77. *Neşriyye-i Makalat ve Risalat-i Tarihi*, 2, 317-358.
- Cebel Âmulî, Ş. (1384). *Durer 'ul mensur*. Mahtutat-i Mektebe-i Ayetullah Meraşî.
- Efşar, İ. (1383). *Gülbeden Bânu Dohter-i Babür ve Daher-i Hümayun, Gülbedennâme*. İrec E. (Haz.). Bunyad-i Movkufat-i Mahmut İrec Efşar.
- Fesaî, M. N. (1390). Hacı be Reh-i Kâbe ve Men Talib-i Didar. Rasul C. (Ed.). *Şanzdeh Sefernâme-i Hac Safevî ve Gâcariy-i Diger* (s. 131-141). Neşr-i Müverrih.
- Gaffariferd, A. (1384). *Zen der tarihnigariy-i Safevîyye*. Emir Kebir.
- Hemedanî, V. (1392). İ'caz-i Mekke, Sefernâme -i Manzum-i Hac, (Dovre-i Safevî) Surude Şode Piş ez Sal-i 1054 hicri. Rasul C. (Ed.). *Çahardeh Sefernâme-i Hacc-i Gacariy-i Diger* (s. 189-201). Neşr-i İlmî.
- Khalıq, A. N. (1995). Evrengsib. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 11, s. 537-539). TDV.
- Muhaddis, A. (1366). *Muhyiddin Lârî, futuh 'ul harameyn, şair-i Sedey-i Nohom*. İntişârât-i İttılaat.
- Nasrabadî, M. N. (Ed.). (1378). *Tezkirey-i Muhammed Tahir Nasrabadî, Tezkiret 'uş Şuara*. Esatîr.
- Şahin, H. (2016). Babürlü sultanı Gülbeden Begüm. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3(8), 1-22.
- Turay, D. E. (2019a). 16-18. yüzyılda Osmanlı Doğu vilayetlerinde Safevî/Acem hacılarıyla ilgili değerlendirmeler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(11), 359-378.
- Turay, D. E. (2019b). Osmanlı-Safevî Türk şâireleri ve mesnevî hac hatıraları. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (17), 154-182.

Extended Abstract

The tradition of writing memoirs, which started with Nasser Khosrev since the century, increased over time and developed considerably during the Safavid period. In Safavid period (907-1148/1501-1732) literature, the itineray genre known as Safarnama developed in poetry and prose forms. Among these works, writings about hajj routes were mostly written in poetry form in the early periods. Some of the Hajj itineraries have come down to the present day by being created as self-contained tractates, while others have been penned as a sub-chapter of the author's related work. Most of them were written with the aim of increasing the enthusiasm for traveling to the holy land, while some of them were written with the goal of guidance on the conduct of the pilgrimage. Some of them are motivated by a scientific purpose, such as introducing the Hijaz and the roads leading to the Hijaz. Some of them were written with national, religious and political motives, such as informing their compatriots and fellows adherent to the same sect about the dangers on the roads by conveying the authors' personal experiences of travel. In some of these works, expenses and accounts made on the way back and forth for hajj candidates who intend to travel to the holy land were kept. In this respect, the works are considered valuable modern resources about the social and economic life of the period in question. Most of the itineraries have come to light when the notes taken during the trip were later cleared.

Muslims who lived in the broad territory called Greater Khorasan, covering Iran, Turkestan and Khwarezm regions, and who spoke and wrote Persian generally gave the works they wrote in this field under the titles such as *Tuhfat al- Haramayn*, *Safarnama-i Mecca*, *Hajjnama*, *Safarnama-i hajj*. In this study, hajj itineraries were analysed as per the aforementioned three regions. In the first place, the memoirs written within the borders of the Safavid state were mentioned, and particularly Muhyiddin Lari's *Futuhu al- Haramayn* was introduced. In addition, the road memories by Sheikh Jebel Amuli in his work *Durar al-Mansur*, as well as the hajj journey of Muhammad Taqi al-Majlisi in his work *Levami-i Sahibgirani*, and the expedition of Muhammad Nabi Gorci Isfahani in his work titled *Minukat ar- Rumuz min Hazain al-Qunun* were introduced. In addition, the information contained in Mir Muhammad Said Meshizi's work *Tazkira-i Safawiyya-i Kirman* was given, and finally Huseyin Ali Khan Zengine's work *Safain's Najaat* was examined.

Secondly, the hajj literature written by Muslims who speak and write Persian in the region of Mawaraunnahr and Khwarezm, almost all of whom were Sunni Muslims, was mentioned. Mawaraunnahr and Khwarezm, which were one of the regions where Persian was used as the written language during the Safavid period, became an area where many literary works were written as a Muslim-populated region. Among these literary works, pilgrimage itineraries are deemed sources for journeys made from distant regions away from Haramayn, thanks to the travel information, destination spots and many other regional elements.

In these works, the act of hajj is explained through sufi elements. Among them, the work called *Jadde-i Aşighi* by Sheikh Huseyn Harzami, the sheikh of the Kurawi sect, was introduced. The other two prominent works related to the region are *Zira'i Mecca-i Muazzama* and *Zira'i Medina*. *The Hajjnamah* of Allahyar Sufi Naqshbandi Samarqandi and finally the treatise *Do Kasida and Taerkeeb-i Band* of Muhammad Baqr Khaleel Kashi were examined. In the third and last part of our study, we will focus on the Hajj literature produced in Persian across the Indian territories. Indian Muslims who spoke and wrote Persian during the Safavid period created a literature that left deep traces in this geography and brought the most exceptional works of Iranian literature to life here. The Turkish states established in this geography have made a great contribution to the development of Persian language register. The Mughals, who were founded in India and used to be a Turkish state, are known to have embraced Persian as the state's official language.

Within this part, the paper firstly introduces Gulbeden Banu's work *Humayunnama*, and the work of Wahip Hamadani, an Indian of Iranian descent, called *I'jaz-i Mecca*. In this section also, the work of Safiuddin Muhammad Qazvini, who traveled to the holy land with Alemgir's daughter, called Enees al-Hujjac, *Safarnama-i Hajj* is examined. When these works written by Sunni and Shiite sects of Turkish, Indian and Persian origin are examined, it is seen that they bear similar genre as literary products written in different regions. On the other hand, it is understood that all of these works are successors of the hajj literature produced in Iran and the Indian basin and the tradition of manazeel and manaseeq produced in Turkish language across Anatolia.

Çalışmanın yazarı "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir. / **Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır. / **Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru herhangi bir kişi bulunmamaktadır. / **Support and Acknowledgments:** There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / **Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu: Bu çalışma herhangi bir tezden üretilmemiştir. / **Author's Note:** This study was not produced from the thesis.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır. / **Author Contributions:** All sections of this article have been prepared by a single author.